

Іван Ярмошик

**«АПОЛОГІЯ» БЕРНАРДА ПРЕТВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА СЕРЕДИНИ XVI СТ.**

На основі опублікованих історичних документів, зокрема «Апології» Бернарда Претвича, листування турецького султана Сулеймана з польським королем Зигмунтом I та Зигмунтом Августом, інших актів аналізується військово-організаційна діяльність Б. Претвича по захисту українських територій від нападів татарських загонів у 40-х роках XVI ст. та участь українських козаків у цій боротьбі.

Тема українського козацтва, очевидно, є однією з найбільш досліджуваних в українській історіографії. Помітне місце вона займає і в польській історичній науці. Обидві історіографії дослідили чимало аспектів козацької історії: походження, становлення, участь у війнах Речі Посполитої проти інших держав, польсько-козацькі конфлікти, боротьба з татарськими нападами та проти турецької загрози, персоналії дотичні до козацької історії тощо. Хочеться пригадати висловлення відомого історика української діаспори І. Лисяка-Рудницького: «Про козаків чули всі, але природи цього особливого історичного феномену не дуже розуміють»¹. Це зумовлює актуальність подальших досліджень з історії козацтва, зокрема таких аспектів як роль особистостей в його історії, зробити козацьку історію більш персоніфікованою, особливо на ранніх етапах його розвитку.

Помітне місце з-поміж військових діячів, котрі разом із козаками протистояли татарським нападам у середині XVI ст. займає Берnard Претвич (1500 – 1563 рр), німець за походженням (із Шльонська), гербу Вчеле, із 1526 року він був на службі польського короля Зигмунта I Старого, виконував різноманітні його доручення, дипломатичні та військові. Від 1537 року

¹ І. Лисяк-Рудницький, *Дослідження з козацької історії*. [в:] І. Лисяк Рудницький, *Історичні ессе*, Т.1., К.: «Основи», с. 53.

ареною його діяльності стає Поділля, на чолі кавалерійського загону. Заснувавши місто Бар, королева Бона (друга дружина Зигмунта I) призначила його Барським старостою. Головним його завданням було забезпечення оборони мирної праці жителів новозаснованого міста та навколишньої території.

Постать Б. Претвича привертала увагу як польських так і українських дослідників. Згадки про цього діяча знайдемо в польських джерелах XVI ст., зокрема у «Кроніці ...» Мартина Бельського², у праці Каспра Несецького³. На його захист від обвинувачень турецького султана перед королем Зигмунтом I виступив і відомий історик русинського/українського походження С. Оріховський у трактаті «Про турецьку загрозу. Слово друге»⁴, який назвав Б.Претвича найвідважнішим рицарем і, звертаючись до короля, підкреслив, що поступитись вимогам турецького султана про покарання Б. Претвича все рівно що виступити проти самого себе.

До козацьких ватажків відносить Б. Претвича український історик Д. Яворницький, зазначивши, що у 1547 р «козаки под начальством Бернарта Претвича, старосты барского преследовали до Очакова татар»⁵. Славним вояком його названо у монографії «Історія українського війська»⁶.

Біографію та діяння Б. Претвича коротко виклав К. Пуласький у своєму нарисі про містечко Шарівку⁷. Відомий польський історик Владислав Серчик у своїй праці «Na dalekiej Ukrainie» підкреслив, що Б. Претвич провів більше 70 битв із татарами, а найбільшої слави йому принесла виправа на Очаків у 1541 р, коли він із загоном козаків погромив чимало ворогів. Подібну акцію він повторив і наступного року, чим викликав скарги турків. У діях Б. Претвича разом із іншими його соратниками князями Семеном

² Kronika Marcina Bielskiego, Sanok, 1856, T. III, s. 1140, 1185.

³ K. Niesiecki *Korona polska przy złotej wolności*, Lwów, 1740, T. 3.

⁴ С. Оріховський Про турецьку загрозу. Слово друге (до польського короля Сигізмунда), режим доступу: litorpys.org.ua/old/14_16/old/14_08/htm#or1

⁵ Д. Яворницький *Історія запорозьких козаків*. Т. 2., К.: Наукова думка, 1990, с. 11.

⁶ І. Крип'якевич, Б. Гнатевич. З. Стефанів *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*, Львів: видавництво Світ, 1992, с. 169 – 170.

⁷ K. Pułaski *Szkice i poszukiwania historyczne*, seria III, Kraków, 1906, s. 16 – 30.

Пронським, Богушем Корецьким, Федором Сангушком, історик вбачав виразні кроки по творенню перших організаційних форм козаччини⁸. В. Серчик відмітив, що хоч король і змушений був усунути Дмитра Сангушка та Б. Претвича із Бару, але вироблені ними форми боротьби виявилися досить ефективними і використовувалися їх наступниками, вони залишилися «божищами кресової шляхти»⁹. Про Б. Претвича та його військово-організаційну майстерність згадано в монографії Марека Плевчинського «*Żołnierz jazdy obrony potocznej...*»¹⁰. Окрему статтю про Б. Претвича присвятив Владислав Поцеха¹¹.

Сучасний польський дослідник військової справи козаччини Мацей Франз вважає його показовою фігурою початків творення козацтва, який своєю діяльністю не лише реалізовував політику Зигмунта I та Бони Сфорци на Україні, але й дбав про власні інтереси, чим заробив досить пристойний маєток. Його особа перейшла до легенд та українських народних дум¹².

Чи не єдиним дослідженням у сучасній українській історіографії про Б.Претвича є стаття В.Сергійчука «Барський староста Б. Претвич»¹³. У ній він на основі опублікованих джерел детально розповів про військові дії воїнів на чолі з Б. Претвичом супроти татар як оборонні так і активні наступальні напади в межі татарської держави. Історик констатував недостатню вивченість цієї постаті, наголосив на його видатному внеску у становленні козацтва і що він має зайняти належне місце в історії України¹⁴. Оцінку його

⁸ W. Serczyk *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków: Avalon, 2008, s. 54-55.

⁹ Ibidem, s. 59

¹⁰ M. Plewczyński *Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.*, Warszawa 1985, s.

¹¹ W. Pocięcha *Śląski bohater Bernard Pretwicz*, Śląsk, R.I, grudzień 10 (1946)

¹² M. Franz *Wojskowość Kozaczny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i character*. Toruń, 2007, s. 91.

¹³ В. Сергійчук *Барський староста Б. Претвича*, Український історичний журнал, 1990, № 3, с. 124 – 131.

¹⁴ Ibidem, с. 131.

діяльності знайдемо і в підручнику Н. Яковенко «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України»¹⁵.

В українській публіцистиці цей образ спопуляризував Ю. Рудницький¹⁶, який відмітив, що він багато в чому причетний до формування структури козацтва та запропонував перейти від оборонної тактики боротьби з татарами до наступальної. Для цього він створив мобільні загони, які не лише відбивали здобич у татар, але й самі здійснювали напади на татарські терени. Саме Б. Претвича він називає організатором «великого походу 1545 р на Очаків»¹⁷.

Одним з найбільш важливих документів про цього діяча є невелика замітка Яна Тадеуша Любомирського як вступна частина до публікації «Апології» Б. Претвича на шпальтах часопису «Biblioteka Warszawska»¹⁸. Я. Любомирський опублікував і текст «Апології» Б. Претвича – оправдального документу, який Б. Претвич підготував для сейму у 1550 р як оправдання за свої дії у відповідь на скарги на нього турецького султана Сулеймана. Цей же документ проаналізував і польський історик Анджей Томчак у статті «Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r»¹⁹. А. Томчак детально охарактеризував цей документ, відмітив помилки попереднього видання.

Завданням цієї публікації є проаналізувати діяльність Б. Претвича по обороні українських земель від татарських нападів та його концепцію боротьби з такими нападами, котра, на мій погляд, сприяла виробленню військової стратегії і тактики українського козацтва, яке у визначений для цієї статті хронологічний окрес проходило становлення як військовий стан.

¹⁵ Н. Яковенко *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, вид.2, К. (Критика) 2005, с. 187, 188, 190.

¹⁶ Ю. Рудницький *Забуті рицарі України*, Український журнал, 2008, 11 // режим доступу <http://ukrzurnal.eu/pol/archive/html/633/>

¹⁷ *Ibidem*

¹⁸ J.T.L. *Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r* [w:] Biblioteka Watszawska, 1866, t.3, s. 44-47.

¹⁹ А. Tomczak *Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r* [w:] *Studia i materiały z historii wojskowości*. Warszawa, 1960. T. 6, zeszyt 2. S. 328—357.

Джерелами для даної статті, які додатково приливають світло на події 30-40-х років XVI ст. є публікації листування між турецьким султаном Сулейманом та польськими королями Зигмунтом I Старим та його сином Зигмунтом II Августом, а також листування між згаданим королем Зигмунтом I та його сином Зигмунтом Августом, який на той час обіймав престол Великого Князя Литовського. Як відомо, частина українських земель (Галичина, Західне Поділля) відносилася до Корони Польської, інша частина (Східне Поділля, Брацлавщина, Черкащина, Київщина, Волинь) – до Великого Князівства Литовського. Частина цього листування опублікована Іваном Крип'якевичем у VIII томі серійного збірника «Жерела до історії України-Руси»²⁰. Двадцять три документи, які стосуються нападу на Очаків у 1545 р та участі у ньому Б. Претвича видрукував Євген Барвінський як додаток до статті «Набіг козаків на Очаків 1545 р»²¹. важливими для вивчення проблеми є і свідчення «Кроніки...» Мартина Бельського та інші видання.

Варто зазначити, що у період, про який іде мова, між Короною Польською та Туреччиною існували добросусідські мирні відносини на основі укладеного у 1533 р у Константинополі мирного договору. Відповідно до нього, мирні стосунки із Польщею підтримував і Кримський хан Сахіб Гірей. Тобто великих бойових дій на польсько/литовсько – турецько/татарському пограниччі у цей час не велося. Однак це не виключало дрібних сутичок з метою грабежу як з однієї так із іншої сторони, у першу чергу з боку татар та козаків і деяких старост українських міст.

«Апологія» Б. Претвича є важливим документом, який відображає ситуацію українсько-татарських стосунків у середині XVI ст., зокрема у 30-40 – х його роках. У цей період українське козацтво все потужніше виходило на історичну арену і заявляло про себе не лише як степові здобичники-уходники. але й як мілітарна сила. І в першу чергу ареною його бойових

²⁰ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, Матеріали до історії української козаччини, т. 1 Документи по рік 1631, Львів, 1908 різна пагінація.

²¹ Є. Барвінський *Набіг козаків на Очаків 1545 р*, Записки НТШ 18 (1897) 1- 32.

зіткнень на перших етапах його історії стали татари. Меморіал Б. Претвича написаний у 1550 р як оправдання на звинувачення, висунуті турецьким султаном. Меморіал засвідчує, що турки саме Б. Претвича вважали головним винуватцем тих шкод і втрат, котрих вони зазнавали на землях Північного Причорномор'я, зокрема навколо замків Очакова та Білгорода.

Поява документу була очевидно спричинена ще й зміною короля на польському престолі. Перемир'я з Туреччиною 1533 р закінчилося зі смертю Зигмунта I. У 1549 р новий король Зигмунт II Август вислав до Константинополя посольство для переговорів і продовження мирної угоди. Однак у зв'язку із напруженою ситуацією на прикордонні посольство завершилося невдачею, султан обумовлював укладання договору відшкодуванням попередніх збитків. Це і поставило Б. Претвича у складну ситуацію, коли він змушений був оправдовуватися у своїх військових діях. Документ засвідчує, що турки саме Б. Претвича вважали головним винуватцем втрат і грабунків навколо Очаківського та Білгородського замків, що й стало головною причиною появи цього документу. А. Томчак вважає, що меморіал написаний між кінцем вересня і початком грудня 1550 р і переданий королю особисто Б. Претвичем. Його зачитав на раді сенату підканцлер Пшеребський 14 грудня 1550 р.²²

Очевидно меморіал П. Претвича справив позитивне враження на короля та сенаторів, вони не могли не визнати його військових здібностей. Б. Претвич не втратив доброзичливого ставлення до себе короля та його матері королеви Бони. У 1550 р король надав йому у володіння маєток Шарівку на дідичних правах, до цього він утримував її як кролевщизну²³. Усе ж у зв'язку із намаганням укласти нове перемир'я із Туреччиною король і сенатори змушені були зважити на скарги султана і вирішили перевести його із Барського староства на Тереховлянське, а в Бар призначили Кам'янецького підкоморія Яна Гербурта.

²² Ibidem, s. 337

²³ К. Pułaski *Szkice i poszukiwania historyczne*, serya III, Kraków, 1906, s. 29.

Як видно із «Апології» Б. Претвича, татари нападали на українські території невеликими загонами від 20 – 30 до 100 – 200 вершників і робилося це за погодженням із турками. Вони забезпечували бідніших татар кіньми та бойовим спорядженням, а за це той повинен був розплатитися половиною здобичі, а іншу половину міг залишити собі, або продати тому ж турчину. Очевидно, це був такий своєрідний вид заробітчанства, який базувався на грабунку простих трударів, як українців так і татар: рибалок, пастухів, ремісників, пасічників (бортників) тощо.

У своїй «Апології» Б. Претвич досить детально перераховує численні такі напади невеликих татарських загонів на українські землі і обґрунтовує необхідність прийнятих ним контрзаходів. «Апологія» подає односторонній погляд на ці процеси польського ротмістра, слуги польського короля і королеви. Листи султана Сулеймана до Зигмунта I, опубліковані І. Крипякевичем та Є. Барвінським дозволяють поглянути на такі сутички і з іншої сторони.

Хрестоматійним фактом у підручниках з історії України є нарікання на те, що українське населення постійно в односторонньому порядку страждало від татарських нападів (і не лише татарських, але й від поляків, московитів-росіян). Ми самі хочемо створити комплекс меншовартісного, незахищеного українця. Як свідчать згадані документи, справа із трагізмом татарських нападів на Україну не є такою однозначною. І. Крип'якевич відмітив, що українська людність «ходить нападами на тих польових мешканців татарських пастухів, робить їм шкоди в отарах і примушує платити собі податок»²⁴, так зване «спасне».

Перші відомості про козаків відносяться до кінця XV ст. і відразу ж знаходимо згадки про їх напади в землі татарсько-турецької держави. Як відмітив Є. Барвінський, ця боротьба йде з обох сторін – «раз татари нападають в наш край, то знов козаки в їх»²⁵. Згадки про напади козаків на

²⁴ І. Крип'якевич *Козаччина і Баторієві вольності*. [В] Жерела до історії України-Руси, т. VIII, с. 11 різна пагінація

²⁵ Є. Барвінський *Набіг козаків на Очаків 1545 р.*, с.1

татар є у 1494 р, напад на Очаків у 1512 р, 1515 – на Білгород, пізніші згадки у 1527, 1528, 1530 та наступні роки. Султан Сулейман скаржився Зигмунту I на українців, які зробили напад на Очаків у березні-квітні 1538 р²⁶. У червні-липні 1538 р чергова скарга на брацлавських підданих, які убили і пограбували вівчарського писаря²⁷. Наступний подібний напад стався у листопаді 1540 р, із Польщі тайкома близько 100 вершників напали на очаківський замок, вбили старшого над замковою челяддю, забрали 250 голів худоби²⁸. М.Бельський у своїй «Kronicі... повідомляє про дві виправи Б. Претвича на Очаків у 1541 і 1542 рр²⁹. Підтвердження таких походів є і в листах султана до польського короля, що Б. Претвич був під Очаковим наприкінці 1541 р та у першому кварталі 1542 р.³⁰ У польських писемних творах навіть звився термін «jechali w kozactwo». Історик кінця XVI початку XVII ст. Анджей Любенецький у своєму творі «Poloneutychia...» зазначив, що частіше наші їхали в козаки, аніж татари нападали на нас. Очевидно, мова йде про грабіжницькі напади на татарські улуси певних військових людей із території українських земель.

Найбільш голосний та потужний напад на Очаків стався у 1545 р³¹. На 32 човнах на чолі походу стояли князі Федір Сангушко (Володимирський староста), Семен Пронський. З-поміж організаторів згаданий і Барський староста Б. Претвич, хоч дехто з істориків вважає, що він не брав участі у цьому поході, знаходився в іншому місці. Та й сам Б. Претвич не згадує про свою участь у ньому.

У результаті цього нападу туркам і татарам було завдано чимало руйнувань, «наші накоїли шкоди під Очаковом купцям турецьким, за що мали халепу від турка»³². Султан Сулейман наполегливо домагався відшкодування завданих збитків, а серед активних учасників найбільше

²⁶ *Жерела до історії України-Руси*, т. VIII, док. 3, с.4.

²⁷ *Ibidem*, док. 4, С.5.

²⁸ *Ibidem*, док. 8, С. 9-10.

²⁹ М. Bielski *Kronica polska...* - t. II, s. 1085.

³⁰ *Жерела до історії України-Руси*, т. VIII, док. 8, 9. с. 9 – 13.

³¹ Є. Барвінський *Набіг козаків на Очаків 1545 р.*, [В] Записки НТШ 18 (1897) 1- 32.

³² М. Bielski *Kronica polska...* - t. II, s. 1093.

звинувачував Б. Претвича³³. Король Зигмунт I оправдовувався тим, що цей напад здійснили якісь розбійники, не піддані Польщі, які випадково опинилися на її території³⁴. Зрештою заподіяні пограбування так і не були відшкодовані у повному обсязі. Частково їх покритв король із державної скарбниці. Очевидно сам посланник султана не дуже домагався розшукати награване майно, тому що бажав значну частину суми, виплаченої королем (а це 2333 золотих угорських дукати) привласнити³⁵. Король додатково видав суворі накази прикордонним старостам, як Корони Польської так і Великого Князівства Литовського, щоб вони мирно і спокійно вели себе стосовно Волощини, татар і турків. Але це не зупинило козацьких нападів на татарські і турецькі землі, вони регулярно продовжувалися і в наступні десятиліття. Є. Барвінський пояснює це слабкістю королівської влади і зокрема старим віком короля Зигмунта I, який «не здужав міцно взяти державне кермо у свої руки»³⁶. Очевидно, такі набіги були спричинені самим способом козацького життя, пошуком військової здобичі. Можливо вони заохочувалися польсько-литовською державою, яка провокувала козаків нападати на татарські землі, а сама не хотіла брати відповідальність за них. Прикладом цього є королівські грамоти Зигмунта I справці Київського воєводства князю Андрію Коширському, Черкаському старості князю Андрію Пронському від 21 липня 1541 р³⁷ та Зигмунта II до Київського воєводи князя Костянтина Острозького та до Брацлавського, Черкаського, Вінницького, Луцького старост від 14 листопада 1560 р³⁸ про сувору заборону організовувати і підтримувати козацькі напади на татар за здобиччю та укривати винуватців таких нападів.

³³ *Султан Сулейман до Зигмунта I. Середина січня 1546 р* [в] Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т.1. Документи по рік 1631. – Львів, 1908. – Акти. С. 20-23.

³⁴ Є. Барвінський *Набіг козаків на Очаків 1545 р*, с. 2.

³⁵ *Ibidem*, с. 7.

³⁶ *Ibidem*, с. 2.

³⁷ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, Т. 1. 1361-1598, Спб, 1863, с. 109-111.

³⁸ *Акты, относящиеся к истории южной и Западной России*, Т. 1. 1361-1598, Спб. 1863, с. 152-153

В разі непослуху королі погрожували згаданим урядовцям суворими санкціями.

Про це може свідчити і небажання Польщі чітко розмежувати території польсько-литовські від татарсько-турецьких. Домовленість про необхідність такого розмежування була досягнута у 1542 р. Для установлення належних межових знаків були направлені урядові уповноважені від Порти і від Корони. Однак польська делегація прибула із запізненням і у супроводі 20-тисячного війська. Сілістрійський санджак, який очолював турецьку делегацію, дочекавши 4 дні і, дізнавшись про таке чисельне військо, повернувся назад. Тому офіційно кордони так і не були визначені. Як зазначено у листі султана, кордони «і надалі дотримувалися згідно розповідей знаючих людей»³⁹.

Це призводило до того, що українські урядники вимагали від татарських чабанів виплати «спасного», податку на вівці. Зокрема у 1552 р султан скаржився у своєму листі до короля, що до білгородського санджака прибув посланець із листом з королівською печаткою і вимагав виплатити податок за пасовища між Дністром та Дніпром. Султан вважав, що ті землі належать мусульманам і у поляків немає підстав брати «спасне» з тих земель⁴⁰.

Однак і в пізніші роки, зокрема відомий нам князь Дмитро Вишневецький в період, коли обіймав уряд черкаського старости неодноразово силоміць збирав податки з татарських чабанів.

Таким чином, зміст «Апології» Б. Претвича та дотичні до неї історичні документи дозволяють пролити додаткове світло на історію козацтва та їх стосунки із татарами у середині XVI ст., на проблеми становлення козацтва як військового стану.

ДОДАТКИ

³⁹ *Жерела до історії України-Руси*, т. VIII, док. 19, с. 13-14.

⁴⁰ *Ibidem*, док. 18, с. 26-27.

**Королівська грамота маршалку князю Андрію Коширському про
сувору заборону козакам робити набіги на татарські улуси. 21 серпня
1541 р.**

*(Переклад із давньоруської здійснено за: Акты, относящиеся к истории
Южной и Западной России. – Т. 1. 1361-1598. – Спб, 1863. – с. 109-111)*

Жикгимонт, Божою Милістю Король Польський, Великий князь Литовський, Руський, Пруський, Жомоїтський, Мазовецький та інших. Маршалку нашому, справці воєводства Київського князю Андрію Михайловичу Коширському. Щонайперше до того про що багато разів писали до тебе із ласкою Нашою господарською і під грізним покаранням наказуючи, щоб ти мав пильну увагу на те, щоби тамтешні козаки на татарські улуси не ходили і ніякої шкоди їм не чинили. А ви ніколи згідно того наказу Нашого господарського дотримуватися не хотіли і не лише козаків від того не стримували, але й самі їм завжди для пожитків своїх дозвіл на те давали. І від такого вашого недотримання Наші держави ніколи не могли перебувати у спокої і зазнавали великої шкоди від татарського поганства. Коли ж Ми хотіли вчинити вічний мир і приязнь із царем Перекопським і послали до нього Нашого великого посла Оникія Горностая і через нього самому царю і царевичам мурзам його немалі упоминки послали, то цар через великий наклад Наш, вічний мир з нами прийняв і посла свого великого з паном Оникієм до Нас прислав і через нього в ярликах своїх написав, оповідаючи, що козаки наші прийшли невідомо звідки і напали на людей його, які йшли до Москви воювати, на них вдарили і двадцять чоловік на смерть убили і двісті і п'ятдесят коней у них забрали. А гінців, які були послані до Нас, на Дніпрі погромили і майно їх забрали. І до того ж люди царя Перекопського, які із своєю худобою кочують у полях, тих його людей наші козаки часто б'ють і майно їх забирають. Гінця, якого послав до Нас Казанський цар, брат його, того гінця на Дніпрі погромили і майно його забрали.

Тому цар Перекопський з великою образою писав до Нас, що через такі справи, дружби між Нами і спокою між нашими державами бути не може, поки будуть незгоди і шкоди між підданими, і в ярликах царевих те описано.

Він з Нами братерську приязнь хоче мати з тою умовою, щоби від цього часу жодному із його підданих від Наших підданих шкода не чинилась, і якщо в такому спокійному звичаю та приязнь між нами буде збережена, тоді він мир з Нами, згідно своєї присяги, буде твердо дотримувати. А якщо козаки Наші десь на улус татарський напали б, або шкоду яку учинили, тоді він сам захоче на державу Нашу піти і обложити якийсь із окраїнних Наших замків і за ту шкоду свою віддячити. Зрозумій добре під якими умовами той мир між нами укладений. І якщо би, чого не дай Боже, за вашою недбалістю яке порушення від козаків могло би статися, держави Наші велику шкоду зазнали б, до чого б ви тоді прийшли? Раніше багато разів до вас Ми писали нагадуючи, щоби і себе самого і козаків від такого свавільства утримували. Ви ніколи від такого утримуватися не хотіли. І ми з терплячості Нашої не хотіли ніякої строгості до вас застосовувати і якщо ви того зрозуміти не хочете, то Ми вже більше такого вашого свавільства терпіти не хочемо, бо ви все відмовки чините, нібито без вашої волі і відома підданам царя Перекопського такі шкоди чинили. То не є річ слушна, щоби урядники не могли про те відати, бо то лежить не лише на вас урядниках, але й на кожному цнотливому, порядному, доброму і вірному слугі Нашому про те бачити, відати і пильність мати, щоби ніколи ніяка справа не становила шкоду Нам господару і Речі Посполитій, і щоби ви повітників урядів своїх, підданих Наших, не могли утримати в послушенстві і віданні.

А коли козаки, за дозволом вашим, на рибу і на бобрів в добування ідуть, тоді мали б за тим доглядати, хто або скільки із них за дозволом вашим за тією здобиччю йдуть, за якою послані були, або з якою іншою, то кожен із вас міг би про те дізнатися, що у них, супроти волі і наказу Нашого сталося, чи ні. І кожен може зрозуміти, що тим шкідливим справам земським причиною є те, що ви для свого пожитку дозволяете козакам найжджати на татарські улуси і шкоду їм завдавати, а тією їх здобиччю з ними ділитесь і через такі ваші пожитки Ми, господар, і Річ Посполита великий збиток терпить; бо на тому мир між Нами із царем Перекопським постановлений, що

повинні йому кожного року із скарбниці Нашої, як із Корони Польської так із Великого Князівства Литовського по кільканадцять тисяч коп грошей давати.

А якби, за недоглядом вашим, від козаків у свавільствах не було б зупину і вони би якусь шкоду підданам царя Перекопського заподіяли і за те цар державам Нашим, чого не дай Боже помсту зробив, а перед тим ті дари згідно умови нашої, від Нас отримав, яка б то шкода Нам, государю, і Речі Посполитій у тому була, то Ми ні від кого іншого не захотіли б того мати, а лише від того з чийого б уряду від козаків така шкода сталася, і ні на кого іншого дивитись не будемо, а лише на вас самих.

Для того ж послали дворянина нашого Стрета Солтовича і словами казали йому від Нас тобі мовити, тих усіх козаків київських веліли йому на реєстрі списати і ті реєстри до нас принести. Наказуємо тобі, аби тим усім козакам розповів, щоби вони у того дворянина Нашого записалися і того наказу нашого не уникали і сам теж тому велику увагу приділив і пильно те доглядав, щоби надалі від козаків такого свавільства не робилося і щоби підданам царя Перекопського також і царя Турецького ніякої шкоди не чинили.

А хто би посмів на те зважитися, незважаючи на цей Наш наказ і учинив якусь шкоду татарським улусам, таких би міцно за горло схопили і карали, або до Нас відсилали. Бо якщо цар Перекопський, за шкоди підданих своїх, на держави Наші нападе або людей своїх наśle і шкоду вчинить, а ти будеш якусь вигоду для себе у Нас просити, тоді жодне твоє прохання Нами не буде розглядатись і без усякого милосердя такі Наші шкоди господарські, посполиті, земські на тобі самому розглядати будемо. Щоб про те відав. Писано у Вільно, у рік від Божого народження 1541, місяця липня 21 дня, індикта 14.

Такого ж змісту грамоти надіслані старості Черкаському, князю Андрію Пронському і старості Київському Бобонду.

Султан Сулейман до Зигмунта 1, початок березня 1543 .

переклад з польської здійснено за: Жерела до історії: України-Руси – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т. 1. Документи по рік 1631 . – Львів, 1908. – С. 17-20.

(Після традиційних звертань) Королю польському Зигмунтові нехай буде відомо, що цим часом деякі злочинці з ваших польських держав, прийшли під замок наш Очаківський, на державу нашу напали і тамтешнім обивателям, жінкам і дітям, воли, вівці і іншу худобу забравши, а деяких повбивали, і відійшли. Щоби такі лотри були покарані і те, що у кого забрали, щоби повернули і про те з нашим цесарським підданним, Юсуфом званим, відіслали. Тепер з тим нашим підданним Петро Думаньовський посланець ваш з листом вашим, у якому ви засвідчуєте свою приязнь високій Порті і що у такій же давній приязні обопільній і далі жити хочете, повідомляєте, що причиною тих розрух є татари, які на ваші володіння нападають, багато душ в неволю забирають, утікають і за Очаків ховаються, і там їх наздогнали і про те Очаківського старшого оповістили, а ті не змогли стерпіти і битву завели. Татари, таку велику шкоду учинивши мимо, Очакова пройшли, а Очаківцям наказано забрані речі і людей повернути і збитки відшкодувати. Тоді і нашим те ж, що зобрано, людей, худобу і товари, щоби було повернуто і відшкодовано, жадаємо такого наказу, про те до нас написали. І те, що у тій справі і про інше написано і з уст вашого чоловіка зрозуміло, усе те нашому маєстату стало відомо. Оскільки між нами і надалі зберігається взаємне перемир'я і все, що діється супроти нашої приязні, то не є нашою цесарською волею, але якщо татари до ваших володінь напавши і шкоди вашим людям натворили, а щоб від Нашої високої Порті, щоб щось супроти нашої приязні мало б діятись, то такого дозволу ми не давали, ото ж вони без Нашого дозволу на вашу державу напали і шкоди нарobili. Тоді то була справа приятельська, з тих кого упіймали, то вирішували що такий лотр мусив бути негайно покараний, але оскільки ніхто не зловлений, а з кордонів ваших вийшли, то неслухно було вашим людям на наші володіння нападати. Щоб у ваших володіннях чинити шкоду не було Нашого дозволу,

але не є дружнім те, що ви в листі самі написали, що татари вам шкоду натворили. А ваші люди, окрім татар, маршалка того замку і кілька людей замкових та інших повбивали, хіба ж то слушно є? Іще окрім того, дуже багато худоби, речей пограбували, щодень про те скарги до нас звідти надходять. Оскільки шкоду чинили татари, то хіба ж їх (очаківців) вбивати і худобу їх забирати, хіба ж це слушно? і що то за причина? Така справа суперечить вашому ж писанню. Ви ж написали, що наказали повернути очаківцям худобу і інші забрані речі. А коли ми запитали про те у того нашого підданого, то він сказав що ті панове, яким то наказано, замість півтора ста в'язнів відпустити заледве 14, а за одного коня заплачено тисячу аспрів, і окрім того із забраної худоби і речей нічого не повернуто. Так багато душ мусульманських загинуло, і хіба це не суперечить вашим прикладам, і так багато в'язнів жінок і дітей, взятих у нашій державі і скарбів і худобу мусульманську забирати, згідно віри нашої і згідно обов'язку нашого цесарського терпіти того не гоже. Зрештою, щоби ті всі були віднайдені і що кому належить, щоби повіддавали з обов'язку Нашого цесарського нагадуємо, і для того Хасана, який раніше вже там був, знову посилаємо і йому додаємо Юсуфа, щоби жінок і дітей, речі і худобу і інше, що забрано, щоби з вашого наказу було повернуто. Якщо хочете, щоби приязнь і перемир'я з нашою високою Портою і надалі зберігалось, маєте добре постаратися, щоби в'язні і інші награвовані речі при тому нашому невільнику були віддані, кому належало. А коли таку приязнь докажете і про це стане відомо у Нашій Порті, тоді між нами залишиться тривале перемир'я. І хто з тих в'язнів, худоби і інших речей буде віддано, то повідомте до нашої високої Порти. І так само, що з вашої держави татари забрали – в'язні, худобу і інші речі – тих, у кого забрано, придавши їм своїх людей, пошліть на Україну, оскільки санджакові і кадикові дано наказ, аби то все відшукали, і повернути, а тих, що це робили, щоби покарали. І те має бути з обох сторін збережено, щоби те почувши покаялись і злого чинити не наважувалися. Іще ми послали суворі накази білгородському санджакові і тих країв кадиям і

сторожам на переправах і митникам, якщо трапиться десь у кого на переправі в'язень, якщо знайдуться в'язні, взяті у ваших державах, то щоб їх відібрати, а тих, хто їх побрав, щоб посадили до ув'язнення і повідомили про це до високої Порти, щоби в'язні нам були передані, а ті лотри щоби були покарані, так і наказано. Щодо збереження нашої приязні, згідно нашого цесарського звичаю на всі сторони дано наказ, але з поміж ваших українських панів відомий нам неприязний названий Претвич, який не хоче сидіти мирі, він є причиною того всього злого, що тепер між нами коїться. І насправді то дуже не слушно, щоби існуюче між нами перемир'я мало бути порушеним через таких свавільних людей. Тому повинні його звідти усунути, а іншого вірного призначити, щоби могли йому довіряти, щоби шкоди нашій державі не чинив нічого проти приязні нашої, але так робив, щоби піддані з обох сторін в мирі перебували. Якось уже раніше ми призначили сілістрійського санджака для визначення кордонів очаківських від польських володінь, про що в листі своєму згадуєте, для цього і одного свого капітана теж вислали, а що санджак не приїхав то причиною був волоський господар, який учинив йому якийсь пострах, хотів приязнь між нами порушити, і щоби ви до його облудності не дослухалися, то ознайомтеся. Від того воеводи нічого злого про вас ми не чули, а щодо визначення тих кордонів то справа безсумнівна, щоби піддані наші щодо тих місць більш не сумнівались, то взяли ми за те розмежування. Такою була причина призначення і посилення того санджака, щоби разом із тими, хто був посланий із вашої сторони, зустрівшись домовились про кордони і знаки установили, щоби надалі ваші і наші піддані уже на те очікували і не спорили. Тому санджакові з його людьми був такий наш наказ, взявши тих, хто знає ті поля, на місцях ті знаки установити. Але з вашої сторони прийшло дванадцять тисяч збройного війська (а кордони з таким військом не визначають), щоби якась звада звідти не пішла, бо справа кордонів не війська, а розсудливих знаючих людей, потребує. А що є причиною надіслання такого війська? Хто має розсудливість застереже, що б із того могло трапитись, такі приготування між тими, хто мав би жити в

дружбі, це мало б викликати підозру у подальшому перемир'ї між нами. Якби у вас на думці було б визначення кордонів, то ви б, як то з Нашої сторони було зроблено, прислали б кілька мудрих і розсудливих людей, які знають ті місця і могли б визначити кордони. Але ваше військо не мало наміру визначати кордони, бо прийшло збройно з рушницями і гарматами. Тай згаданий наш санджак, щоби не трапилось нічого такого що нарушило б наше перемир'я, подумавши, відійшов назад. Такою була причина що він не прийшов.

Султан Сулейман до Зигмунта 1. Середина січня 1546 р.

переклад з польської здійснено за: Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т.1. Документи по рік 1631. – Львів, 1908. – Акти. С. 20-23.

З-поміж вельможних, бога Ісуса восхваляючих, найвищому, з поміж послідовників месіанського закону найзначнішому, справи назаретян направляючому усілякої честі і похвали достойному, високості і великих заступників пану, королю польському Зигмунтові (etc.), цей знак Наш цесарський коли буде віддано, повинні знати, що недавнім часом Силістрійський санджак Мехмед бей з Очаківським кадием до високої Порти прислали лист про те, що із замків деяких, які до Польщі належать, як то із Переяслава Ячко і Мануйло, із Черкас Карп і Єдруско, із Брацлава, із Києва із інших багатьох замків. прилеглих до границі, а з деяких і самі панове, як то Претвич, Володимирський⁴¹, Бруський⁴² і пан Моруський, ці за старших були, на тридцяти двох човнах водою того року 952 місяця реджеб дня 12⁴³, маючи в руках рушниці і іншу зброю напали на Очаківський замок і довго воювали, п'ятеро людей забили, а четверо постріляні і пораненими zostалися, інших мусульман, чоловіків та жінок тридцять дві особи до полону забрали і

⁴¹ Мабуть князь Федір Сангушко, володимирський староста – примітка І. Крип'якевича

⁴² має бути Pronski – князь Андрій Пронський черкаський староста – примітка І. Крип'якевича

⁴³ =19 вересня 1545 р.

на дев'ятнадцять тисяч аспр речей награбували, потім двадцять осіб оцінили і передали, за що взяли сорок вісім тисяч шістсот аспр. До цього часу залишаються в'язнями іще сім осіб. Із підданих також взято в полон тридцять дві особи і на одинадцять тисяч аспр і на триста тим же речей пограбували і забрали, з тих тридцять на викуп давши, тридцять дев'ять тисяч чотиреста аспр за них взяли, до цього часу іще один перебуває в полоні. У інших Наших посполитих підданих на тридцять шість тисяч вісімсот аспр товарів і речей і дев'яносто сім коней забрали. Про це все Нам повідомив вище згаданий санджак.

Загалом мовлячи, з давнього часу поляки є приятелями Нашої високої Порти і є між нами певна домовленість, то чому ж Нашим володінням і підданим з вашої сторони робляться такі шкоди і наїзди? А іще ті розбійники і лотри, забравши у полон Наших підданих, так їх засмутили і Нас образили, що ж може більше послужити до неприязні і що є тому причиною? Іще раніше до того багато разів з вашої сторони Нашим підданим багато шкоди завдавали і мало відшкодовували, така робота не може бути ознакою приязні. З Нашої сторони проти установленого перемир'я нічого не діялося, а лише з вашої сторони свавільники зло творять. Аби ті збитки убогим людям відшкодовувати і тих лотрів, де б вони не були, швидко, невідкладно покарати, сама собою справедливість вимагає. Для цього, присланий від згаданого санджака і кадия, реєстр збитків, переписавши, з чаушів, які служать Порті, чауша⁴⁴ Мехмета до вас посилаємо. Наше повеління цесарське є таким, щоби без жодних зволікань і відкладання на завтра, згідно нашої приязні, яку маєте у високій мірі з Портою, тих усіх лотрів, що таке роблять, хто там був, знайшовши, привести, аби убогим підданим або за кров, або за забрані речі і у викуп взяті гроші також і за худобу і стада забрані, щоби де виявилось, достатню платню тому чаушові віддали, які він згідно Нашого повеління, повинен віддати тим, кому це належало. А тих, хто

⁴⁴ Чауш – від тюркського воїн. У Оттоманській імперії головний церемоніймейстер. Чаушем також називали старшого наглядача над працівниками, військового гінця, охоронця, глашатая.

такі лотрства вчиняють, хоч то пан чи простий підданий, без всякого зволікання і заступництва, ким би він не був, з муками і безжально, наказав би стратити для прикладу іншим, щоби ніхто супроти установленого між нами перемир'я нічого не насмілився робити. І при тому всьому, щоби був посланий від високої Порти чауш, щоб про теє знав і про ті усі справи у нашій Порті зміг розповісти. Про це і ви Нашу вельможність не забудьте повідомити, про це пам'ятайте. А якщо скажете, що це справа є важкою до виконання, бо то робилося потайки, і не всі про те знали, то потрібно у ті місця виїхати, там і можете дізнатися, що та справа не терпить зволікання, ви зі своєї сторони маєте порядних і здатних до того людей, намісниками їх призначивши, послати. Сенджак з кадиєм за повідомленням чауша, здійснять належне опитування, щоби все було слушно і правдиво. А ті усі збитки, згідно нашого цесарського повеління, були б видані тому нашому чаушеві, і немає Нашої волі і повеління, щоби та справа відкладалася або недбало була виконана. Кривда убогих людей має бути швидко відшкодована, бо якщо через зволікання то не буде відшкодовано, то це буде супроти приязні нашої і за божою поміччю такі кривди, нанесені правовірним людям, стосуються і нашого високого маєстату і потрібно, щоби про відшкодування мовити і про це старатися. Про це і знайте. Писано у півповний місяць зилкада, 952 року у Константинополі.

(у хорошому перекладі цей лист є у Є. Барвінського Набіг козаків на Очаків 1545 р. // Записки НТШ. – Т. 18. – С. 15 – 17.)

Султан Сулейман до Зигмунта 1, лютий 1546 р.

переклад з польської здійснено за: Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т.1. Документи по рік 1631. – Львів, 1908. – Акти. С. 23.

Найвидатнішому з-поміж тих, хто восхваляє бога Ісуса, найзначнішому з-поміж наслідників закону християнського і т. д., пану королю Польському Зигмунту. Коли цей лист наш цесарський буде переданий, нехай відомо

стане, що до Нашої вельможності через свого чоловіка лист ви прислали про те, що та злоба і ті кривди, які сталися в Очакові, не від вас чи від ваших людей, але з Литви і московської держави свавільники прийшли і того накоїли, і куди у яку сторону повтікали, ви не знаєте. Повідомляєте і те, що відправили в погоню мужніх людей, щоби ті лотри були піймані, таке у тому листі своєму написали. А незадовго перед тим Ми з листом Наших цесарських вимог чауша Порти нашої до вас посилали, то й же Наш мандат цесарський залишаємо в силі і підтверджуємо і не відмінємо його. Отож потрібно згідно Нашого писання, згідно нашого обопільного спокою і миру, що є між нами, тих лотрів і нападників діставши, відшукавши, згідно реєстру, забрані скарби і речі Наших підданих, при Нашому чаушу віддати а лотрів покарати, щоб наказали, щоби другим було для прикладу і запам'ятання. Так знайте. Писано на закінченні місяця жиліхця 952 року.

Султан Сулейман до Зигмунта I, кінець червня 1546 р.

переклад з польської здійснено за: Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т.1. Документи по рік 1631. – Львів, 1908. – Акти. С. 23 – 24.

(традиційне звертання) королю польському Зигмунту ... цей Наш знак цесарський коли буде переданий, буде хай відомо. Цим часом до високої Порти цесарської лист ваш надійшов, у якому йдеться, що згідно мандату цесарського, ті котрі заподіяли кривди очаківським обивателям, піймані і що їх сто попало до рук і що вони при чаушу покарані і те, що і ті речі, які були забрані, у тих лотрів відібравши, що кому належало, віддали, і повідомляєте, що з Божою поміччю не хочете, аби щось діялось від вас супроти установленого перемир'я. І що коло того задумано, усе вельможності Нашій цесарській достатньо стало відомо, і так підтверджуючи той наш мандат, тих, котрі той розбій учиняють, зрештою треба знайти і суворо покарати а підданим нашим ті шкоди, які їм завдані, відшкодувати і треба повернути, і не згодні, щоби у тій справі було якесь зволікання чи якась відмовка, але

щоби повністю згідно тому Нашому мандату цесарському і згідно нашої обопільної приязні було зроблено, бо якщо тратиться якийсь зволікання чи якась недбалість у тому, або якщо тих лотрів, згідно Нашого мандату не буде покарано і збитків Нашим підданам не повернуто, то приязнь між нами буде порушена, бо Ми, згідно наших цесарських обов'язків, мусимо дбати, щоби піддані Наші шкоди не зазнавали, або вони були б відшкодовані. А ви в тому вашому листі деяких лотрів приховуєте і оберігаєте, у тій справі то для нас важливо і Ми того не сприймемо, але щоби загалом зрештою щоби Нашим підданам відшкодування було, так бажаємо. Про теє знайте. Писано на початку місяця джемажил евелля 953 року.

Султан Сулейман до Зигмунта Августа, січень-лютий 1550 р.

переклад з польської здійснено за: Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. Матеріали до історії української козаччини. Т.1. Документи по рік 1631. – Львів, 1908. – Акти. С. 24-25.

Я, султан Сулейман, син султана Селіма хана вам, хто зараз є королем польським, з-поміж вірними Ісусовими найшановніший, з-поміж месію сповідуючими народами, найвибраніший, справи усіх назаретян направляючий, всякої честі і похвали достойний пан і король Польський теперішній нехай відає, що до воріт, цесарську вельможність відкриваючих, і до справедливого подолка маєстату Нашого через одного з панят панства вашого, Люблінського капітана, з-поміж Ісуса восхваляючими, доблесного Миколая Богуша, посла вашого, листа отримали, що давня приязнь, якої дотримувався ваш батько і ви хочете міцно дотримувати і виказувати щирість, любов і згоду щодо гнізда Нашої високої Порти, детально про це написали. Зі всім цим нас ознайомили, усе належно і вірно повідомили Нашій цесарській вельможності, звідки і стало Нам усе це відомо. І так, як і за часів славних дідів і прадідів наших (над душами яких нехай буде спокій Божий) установлення приязні і спокою обопільними були, так і тепер у тій же мірі застаються. І поки з вашої сторони тим установленням нічого не станеться,

то і від Нашої вельможності також нічого супроти такого перемир'я не буде порушуватися.

Усе ж теперішніми часами із Польщі деякі лотри напали на очаківських мешканців і багато шкоди там натворили, і про те відомо. Для того, щоб ми істинно і напевно знали справу, одного з підданих Наших кадия (тобто суддю) туди послали, ви також згідно дружньої слушності прислали своїх намісників, аби там на місці, згідно права, опитування учинивши, лотрів, котрих би знайшли, покарати, а убогих підданих оберігаючи, на далі не відкладаючи, що кому належало, щоби з повна віддати наказали, так щоби ні в кого чийогось не залишилося. Якщо це, згідно спільної угоди, буде зроблено, тоді приязнь і перемир'я яке у Нас було із вашим батьком Ми з вами поновимо і надовго і постійно будемо дотримуватися того, аби на тій Україні убогі люди і піддані перебували в спокої, без боязні, займалися купецтвом і іншим роботами, і щоби нічого супроти установленого перемир'я не робилося.

Згаданий ваш посол, пристойно виконавши свої посольські обов'язки з нашим цесарським постановленням повертається назад до вашої держави. Писано місяця сефер 957 р. в Константинополі (тобто 8 березня 1550 р.)

АПОЛОГІЯ Б. ПРЕТВИЧА.

ТЕКСТ МЕМОРІАЛУ

переклад здійснено за: Tomczak A. Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r. // Studia i materiały z historii wojskowości. – Warszawa, 1960. T. -6., zeszyt 2. – S. 328-357.

Найясніший Милостивий Королю пане, пане мій милостивий. Я найнижчий службовий Вашої Найяснішої Кмсті будучи оскаржений до Вашої Найяснішої Кмсті і до всіх панів Ради ВКМсті, мого Милостивого пана, і з іншими старостами прикордонними⁴⁵ добрими слугами ВКМилості і

⁴⁵ турецькі скарги окрім Претвичача спрямовані на Яроша і Миколая Сенявських, синів гетьмана Миколая [Сеневського], Брацлавського старосту князя Богуша Корецького і Дмитра Вишневецького (тут і надалі примітки А. Томчака)

усієї Речі Посполитої, через підданих цесаря турецького або самого цесаря за справи, які йому його піддані повідомили. Для тієї справи остереження, щоби потім з того чогось гіршого не трапилось ВКМилість повелів вислати комісарів своїх від Ради ВКМилості⁴⁶.

Щонайперше, найясніший Милостивий Королю коли Ймилість пан Краківський⁴⁷ за славної пам'яті Його Найяснішої КМилості батька ВКМилості наймилішого Пана нашого М[илостивого], який цього світу уже відійшов, до душі якого будь милостивий Пане Боже, зволив прийняти гетьманський уряд⁴⁸, тоді після прийняття того уряду, як правдивий і добрий пастир Корони нашої славетної, більше дбаючи про справи Речі Посполитої, ані ж про свої особисті, не рахуючись із затратами і втратами, жодними труднощами, зволив їхати на границю і об'їхати усі замки і фортечки прикордонні. Там ЙМилість зволив оглянути навколо тих замків усі пустоші, які вчинили татари не лише там на кордоні, але і поблизу Львова, Любліна, Перемишля, які тепер з ласки Божої і за стараннями ЙМилості пана гетьмана великого і ЙМилості пана воєводи Белзького, гетьмана польного⁴⁹, були заселені, і не лише навколо Львова, але й на самому кордоні, де перед цим багато років пусто було. Найясніший милостивий Королю, а що ж то сталося, що та земля ВКМилості була спустошена? То ж знай ВКМилість, мій милостивий Пане, що це через ближнє розташування сторожі: бо там де зараз Бар, а там була перша сторожа коронна, а друга там, де на Синьому Полі ЙМилість пан Белзький воєвода зволив збудувати замок⁵⁰. Тому сторожа

⁴⁶ тими комісарами були: Ян Мелецький, воєвода Подільський і Анджей Тенчинський – Люблінський воєвода

⁴⁷ Ян Тарновський, від 1536 р. Краківський каштелян, W. Bogatynski, Hetman Tarnowski 1488-1561, Krakow, 19130

⁴⁸ Я. Тарновський отримав посаду гетьмана у 1527 р. але у 1533 р. відновився від неї і лише через 6 років прийняв її повторно, Поцеха припускає що Претвич тут говорить про повторне прийняття гетьманства але це не зовсім переконливо.

⁴⁹ Миколай Сенявський, від 1539 р. польський гетьман, від 1542 р. Белзький воєвода. М. Сенявський багато років перед отриманням польського гетьманства ротмістру вав на Русі і Поділлі

⁵⁰ Напевно йдеться про замок Сенявських над Іквою, близько 50 км на північ від Бару, також ближче до литовського кордону і осторонь Чорного шляху, який проходив долом між річкою Бугом і Дніпром. У 1543 р. Зигмунт I дозволив Сенявському локацію міста. Пізніше воно названо Стара Сенява.

помітивши татар не могла швидко подати звістку до замків і до гетьманів ВКМилості, а вже татари з тих місць, де сторожа утримувалася, свої загони розпустили, які за ніч і за день нападали на миль за 30, а сторожа не встигала, панів, панянок в колісницях, інший люд посполитий у костьолів захоплювали, аж до Опатова безпечно доходили. Але відтепер, Найясніший Милостивий Королю, коли Ймилість пан Краківський зволив обійняти гетьманство і коли польна сторожа і польне гетьманство передані пану Белзькому воєводі, тоді Ймилість пан Краківський, перебуваючи там на кордоні разом із паном Белзьким воєводою, вирішили віднайти інші місця для тримання сторожі, далі від тих місць де вона раніше бувала, на двадцять і кілька миль.

Через таке утримання сторожі люди бувають попереджені тоді, коли неприятель уже йде, тоді утікають до замків. І тому можливо великі татарські загони перестали приходити і воювати землі ВКМсті. Лише з Ясеняком, який був хитрий войовник, білгородські, очаківські, добруджські, кілійські татари раніше тисячами ходили воювати землю ВКМ під Кам'янець, якого пан Белзький воєвода, зібравши людей триста і кілька десятків, на голову розбив біля Зінькова, полонених людей від них назад відбив. Потім же, дещо почекавши, і року не пройшло, той же Ясеняк, зібравшись із тими ж татарами, від замків цесарських прийшов і брав по селах навколо Бару, який тоді іще називали Ровом, де пограбував, спалив, а пан Белзький воєвода знову ж його на голову розбив на Вжещончиньцях. І так, Найясніший Милостивий Королю, завдяки такій пильності, раді налагодженню такої сторожі ЙМстю паном Краківським разом з ЙМстю паном воєводою Белзьким, почали заселяти пусті землі, і до сьогодні панів поважних і мудрих, у час, погоджений із цесарем турецьким через посла ВКМилості пана Красноставського старосту⁵¹, які приїхавши були готові виконати те, на що було повеління ВКМилості: дізнатися про усі кривди і судити, якби були

⁵¹ Миколая Богуша, від 1541 р. він був Красноставським старостою, див. A. Bonicaki Herberz Polski. – Т. 1 S.355.

посланці зі сторони турецького цесаря. Я приїхав до Вашої Найяснішої КМилості, до свого Милостивого Пана, оскільки до справи тоді не дійшло, які мали б робитися, щоби ВКМилості свою вину і невинність доповів і ознайомив з причинами такого оскарження. Про те ВКМилості коротко описую своєму М[илостивому] Пану, про те прошу, аби ВКМилість з ЇМилостями Пани Ради ВКМилості милостиво і ласкаво зволили вислухати, а вислухавши, звелів би то ВКМилість ЇМилостями Панами Ради ВКМилості зважити з яких то причин турки більше стараються на нас, слуг ВКМилості, аніж на тих, через котрих цесар прислав написане Вашій Найяснійшій КМилості.

Після того ж, Найясніший Милостивий Королю, татари почали ходити малими загонами, щоб пройти повз сторожу, найбільше по 200, по 300, а то й по 50, 60, 40 і по 30 і по 10, як коли траплялося, а у полі малу групу людей важко перейняти, бо порізно ходять, а звіра всюди досить є, і диких коней, зубрів, оленів між шляхами, якими татари порізно проходять, важко їх перейняти, і таким то чином ті малі загоны викрадали людей із землі ВКМсті, таке бувало по двадцять раз на рік, і цілими уходили. І турки з ними ходили і слуг своїх посиляли, а інші коней татарам давали за половину здобичі, та й нині дають. І те їм добре вдавалося, від того й збагачувалися: бо що татарин здобув на конях турецьких, то половину мусив віддати турчинові, а за другу половину турчин йому платив, якщо хотів, а коні свої забирав назад. І так із того збагачувалися. І цесареві від таких людей захоплених із земель ВКМсті надходило по 600 аспр⁵² мита, той хто продав дає 300, а той, хто купив теж дає 300. І так кожного року цесареві йшло кілька сотень тисяч аспр мита із людей в Очакові і Білгороді.

Отож, Найясніший Милостивий Королю, ЇМсть пан воєвода Белзький, побачивши, що тих людей, які ходять малими загонами і крадуться, не може підстерегти і побити тут в землі ВКМ, зрозумів, що через те велика шкода

⁵² аспр – грецька назва монети акче, яка була в обігу у Османській імперії і суміжних територіях. Срібна монета масою 1,15 г, спочатку були добротними монетами, але з другої половини XVI ст. його вартість падала, якість погіршувалася. На початку XVI ст. 40 – 50 акче прирівнювалися до золотого дуката, на початку XVII ст. його вартість впала удвічі, у XVIII ст. перетворилася на дрібну розмінну монету.

робиться і українні села спустошуються, послав до ЙМсті пана Краківського, гетьмана великого і праведного пастиря славної Корони повідомив ЙМсті, що великі шкоди творять татари, котрі нападають малими загонами, а їх підстерегти не може, тому просив ЙМилість порадити йому, щоби мав робити, якби ЙМсть зволив наказати гонити їх там у поля, де вже вони почуваються безпечними, поблизу цесарських замків. Отож, ЙМсть пан гетьман, отримавши про те пораду ЙКМсті, зволив наказати гонити їх доти, поки можна догнати і бити їх там, де тільки Бог помогти зволить. Тоді ЙМсть пан воєвода Белзький зі своєї ласки і милості, яку мені виказує, звелів мені мати на увазі і порадив до таких послуг Вашій КМилості, що коли сам ЙМилість наздогнати не зможе, то мені, слuzі своєму, з іншими службовими моїми зволив їх гонити, і я часто їх доганяв і з Божою поміччю громив і розбивав. І для того почав збирати і гуртувати навколо себе службових, які для цього годилися⁵³.

Пізніше ЙКМсть, матір Вашої Найяснішої КМсті, наймиліша пані моя милостива, зволила замок і місто Бар великим коштом і власним накладом збудувати і поставити ВКМсті, синові своєму наймилішому і Речі Посполитій Короні тій славної на вічну пам'ять і оборону, і тим замком загородила татарам Кучманський шлях, і над тим замком милостиво зволила поставити мене, маловажного слугу свого, а найперше слугу ВКМсті і усієї Корони. У тому замку я зібрав навколо себе добрих синів нашої Корони і за щастям ВКМсті, про що добре відомо ЙМилості пану Краківському, моєму М[илостивому] пану із залученням моїх послуг ЙМсті польному гетьману, якому я завжди буду надавати свої послуги, як і повинен. Ті послуги, Найясніший Милостивий Королю, я подам ВКМилості у іншому листі, моєму Милостивому Пану, яких прошу, аби ВКМилість зволив милостиво і ласкаво вислухати разом із їх Милостями Панами Ради ВКМилості, а вислухавши зволив би на те ВКМилість зважити і вирішити з ЇхМилостями Панами Ради ВКМилості, якби щось без причини зробив, як то перед ВКМилістю і

⁵³ Претвич від 1531 р. служив у роті Сенявського, а від 1535 р. командував власним загonom

ЇхМилостями Панами Ради ЙКМилості турецьким цесарем я оскаржений із іншими прикордонними старостами і з синами ЙМилості пана Белзького воєводи.

Отож, Найясніший М[илостивий] Королю, коли ЙМилість пан воєвода Белзький почав пильніше стерегти татар і гонити їх, а також і ми слуги ВКМилості при ЙМилості, які за ласкою Божою народжені у Князівстві Литовському, як то князь Пронський⁵⁴, воєвода Київський (1544), який зараз є воєводою Київським, а тепер і князь Корецький⁵⁵, князь Вишневецький⁵⁶, князь Володимирський⁵⁷, котрі найясніший мій Королю, послали і почали навчатися при ЙМсті пану воєводі Белзькому, спочатку навчатися і проявляти пильність у рицарських службах для ВКМилості і почали заростати шляхи нападів тих невеликих загонів на землі ВКМилості, особливо білгородським, очаківським татарам, які у ті роки найбільші шкоди чинили в землях ВКМилості, незважаючи на мир, який ВКМилість мали із турецьким цесарем, і тепер їх нападам завдяки пильності пана воєводи Белзького і нашій, слуг ВКМилості і синів ЙМилості пана воєводи Белзького, поставлено заслін.

Я ж, Найясніший М[илостивий] Королю коли обійняв Барський замок від Її Королівської Милості моєї милостивої пані, відтоді завжди тримав загін службових, коли був при службі і коли не був при ній⁵⁸, про те все добре відомо ЙМсті пану воєводі Белзькому, але хоч і не був при службі, коли виникала потреба, яка часто траплялося, то де і коли до мене звертався ЙМилість пан воєвода Белзький, завжди був готовий виступити зі всіма своїми службовими супроти кожного неприятеля ВКМилості, як в

⁵⁴ Семен Пронський – староста Житомирський (1536 р.) брацлавський і вінницький (1540 р.)

⁵⁵ Богуш Корецький – у 1548-1550 рр. староста Брацлавський і Вінницький, пізніше староста Луцький і воєвода Волинський

⁵⁶ Дмитро Вишневецький – староста Черкаський і Канівський відомий ватажок козаків, повішений турками у 1563 р.

⁵⁷ Федір Сангушко, від 1531 р. староста Володимирський а від 1546 р. Брацлавський і Вінницький, помер перед 1548 р., чоловік непослушний винуватець козацького нападу на Очаків у 1545 р., неодноразово завдавав клопотів королю – див. Boniecki A. Poczet rodow w WKs. Litewskim w XV i XVI wieku – Warszawa, 1887. – S. 299.; Pocięcha W. Krolowa Bona III. – Poznan, 1958, S. 139

⁵⁸ Б.Претвич між 1535 і 1550 р. постійно був на службі за винятком 1536 р. однак з різною кількістю вершників

присутності ЙМилості так і без нього. І так, Найясніший Милостивий Королю, служив не для того, щоб дослужитися якогось багатства у ВКМилості, але для того, щоби дослужитися ласки ВКМилості, мого милостивого пана, задля якої уже давно, іще за молодості своєї, вирішив життя своє положити на службі ВКМилості разом із тими синами рицарськими, яких при собі утримую, супроти всякого неприятеля ВКМилості і славної нашої Корони.

Найясніший Милостивий Королю, що стосується того оскарження на мене про ті шкоди турецькі та інших слуг ВКМилості від підданих турецького цесаря, які про так багато збитків написали, щоби я заплатив сто тисяч і вісімдесят тисяч злотих червоних. Бо того не було, про що вони так жваво написали, щоб у тих то було забрано, вони про те написали лише з тої причини, що вони позбулися своїх раніших прибутків, які вони мали від татар, і сам цесар тепер теж того не має і загалом місто отримувало пожитки від татар, як я про те вище писав, що великі прибутки мали раніше від татар за коней, яких давали за половину здобичі, бо вже рідко які татари уходили із земель ВКМилості цілими, не побитими і не погромленими. Через це турки збитки терпіли і зубожіли, бо їх коні пропадають разом із татарами, яким вони їх давали за половину здобичі. Тому вони потрійну шкоду мали: щонайперше в конях, потім у тій половині здобичі, що могли б брати від татар за своїх коней, і третю за другу половину, яку б купили у татарина за своїми бажаннями, і з якої теж мали б чималий зиск. Отож, вони від того терплять збитки, а ті всі шкоди записали на вівці і воли. І тих коней, що гинуть під татарами, яких вони дають, щоб ті воювали землі ВКМилості, ті теж усі записали у той реєстр збитків.

Насправді, Найясніший Милостивий Королю, що коли в погоню за татарами іде кількасот, двісті а то й триста чоловік, то повертаючись назад мусять брати для свого прохарчування на десяток воїнів одну або дві вівці, як коли вже трапиться, і то загалом буде кілька десятків, але то не так уже й багато. А вони за одну вівцю по десятку приписували а то й більше, а іноді

писали й там, де ми нічого не брали. А йдучи в погоню, а йти мусили вночі, і щоб ніч була темнішою, а вдень відпочивали, щоби ніхто нас не побачив, бо якби було інакше, тоді би ніякої послуги ВКМилості не зміг би надати і сам би не вернувся і людей погубив би.

Найясніший Милостивий Королю, прошу ВКМилість, мій милостивий пане, зволь подумати, невже ті шкоди є правдивими, як про те турки написали, щоб сума збитків була такою великою, як про те написали. Наказали до її милостей панів комісарів через пана Фергата Подвисоцького дворянина ВКМилості, щоб їм прислали за все 10000 злотих червоних, а до мене той санджак⁵⁹ Нікопольський⁶⁰ наказав через слугу свого, щоби послав до панів комісарів, щоби за усі ті збитки відшкодували 4000 злотих червоних у ВКМилості, і щоби ВКМилість забув про свої збитки і не нагадував про них. Отож Милостивий Королю, ВКМилість як мудрий правитель із Їхмилостями панами Радами ВКМилості, прошу на те зважити і помітити, що вони хочуть іти на нас з наклепами і неправдивими щоби ми їм за коні заплатили, які загинули з татарами і хочуть не повертати людей ВКМилості, кілька тисяч яких татари побрали у Князівстві Литовському і які усі залишилися у цесарських замках. А якби у них так багато забрали, як то вони написали, тоді б нічого нам не проминули б.

Найясніший Милостивий Королю, що ж стосується лежання на полі на сторожі поміж шляхами, яке зветься козацтво, то для того, щоб вийшовши на поля за діброви, там такі болота де й би чотири чоловіки йшло б, то скритися не могли б, бо на болотах всюди їх можна відслідкувати і важко було б утікти, де я і сини пана воєводи Белзького, добрі і старані слуги ВКМилості супроти кожного неприятеля ВКМилості, і службові мої багато послуг робили ВКМилості. І завдяки такій сторожі на полях ВКМилості поміж шляхами іноді траплялося, що не допускав татар в землю ВКМилості, а часом так достерігав, коли йшли із землі ВКМилості і яких з Божої ласки і

⁵⁹ Санджак-бей – правитель санджаку, військово-адміністративної одиниці в Османській імперії

⁶⁰ Санджак Нікопольський Ахмед делегований султаном до комісії

за щастям ВКМилості громив і побивав, Найясніший Милостивий Королю, ВКМилість мій Милостивий Пан, усі причини тих оскаржень на нас слуг ВКМилості добре зрозуміти зволь, про те ВКМилість, свого Милостивого пана, прошу, аби ВКМилість зволив на те зважити із ЇхМилостями панами Ради ВКМилості, коли татари пограбують, то чи їх гонити чи ні, а я буду у всьому дотримуватися, як на те буде воля і наказ ВКМилості, мого Милостивого Пана.

Найясніший Милостивий Королю, що стосується нападу Волоського воєводи на Бар, то зволь ВКМилість знати, що у той час, коли Ров ще не був спустошений і Олчидаїв і Жван, то багато людей проживало поблизу тих замків, які потім Волоський воєвода спустошив, а людей загнав за Дністер і осадив ними свої землі аж до Прута. А коли був заснований Бар, багато людей перебігло назад на свою батьківщину, з якої раніше були загнані у Волощину, і багато сіл було засновано за Баром біля Дністра. А воєвода Волоський кілька разів посилав до цесаря, що не може вже давати такої данини, як давав раніше він і його батько, бо коли став Бар залюднений, то багато його землі опустіло, бо повтікали від нього до земель ЇКМилості. І просив цесаря про те, аби дозволи йому спустошити ті землі і людей загнати до своєї землі і щоби зверх того більше їх повернути і самого Претвича дістати і цесарській милості послати, якщо не живого, то хоча б голову його. Цесар йому це дозволив. Він тоді саме з тої причини, а не з іншої, на мене військо прислав. Але я його відбив, з ласки Божої і за щастям і справедливістю ВКМилості, то не є таємницею. І оскільки мені, Милостивий Королю, не міг він нічого вдіяти, наказав своїм яничарам, аби турки грабували, забивали у полі волів, овець брали на мій рахунок.

Про те відомо пану Фергату, дворянину ВКМилості, при якому турки їх ввіймали тричі і дозволили посадити їх на кіл і сам санджак Нікопольський про те Фергатові повідав, що вони самі призналися у тому, що лише називалися моїми службовими.

II

Причини походів пана Претвича у поле в погоню за татарами і обґрунтування його невинності за його послуги описані нижче з поясненнями супроти оскаржень поданих турецьким цесарем.

Перший похід у поле за татарами був у той час, коли ЙМилість пан воевода Белзький ходив до Демкової Луки переймати татар, котрі напали на державу ЙКМилості, на Князівство Литовське і йшли із землі Звенигородської, людей побрали, в пасіках меди вибрали і оминули пана воеводу. Довідавшись про це ЙМилість, що вже повернувся, звелів відправитись мені в погоню за ними зі своїми службовими, догнав їх на Анжубеку⁶¹, самих їх з ласки Божої і за щастям ЙКМилості погромив, в'язнів піймав, людей ЙКМилості у них відбив, а коней з того погрому дісталось 170, з поміж яких половина було турецьких, яких давали татарам за половину здобичі, як то завжди дають. А в'язнів тих віддав пану воеводі Белзькому, а пан воевода Белзький пану Краківському у Горличині.

Потім, наступного року, прийшло в нашу землю татарське військо з царевичем на ім'я Езібек, коли ЙМилість пан воевода Белзький з паном воеводою Подільським⁶² погромив їх біля Панковець і потім ЙМилість повернувся від Панковець, а я попросився у ЙМилості в погоню за ними. ЙМилість зволив відправити мене із своїми службовими за ними і звідти пішов, на полі зіткнувся з людьми Волоського воеводи, а зіткнувшись із ними погнав їх аж до Беримбою⁶³. Погнавши їх вночі, тричі їх побив тої ж ночі, а були зі мною і брацлавці. Живих в'язнів піймав, яких віддав ЙМилості пану воеводі Белзькому, тоді загинув трубач Яблоновського. А ті татари були білгородські, очаківські і добруджські, над якими старшими були Белек мурза, Бігоча, Таксари. Після того погрому нам дісталось 560 коней, з поміж яких турецьких було близько 200.

⁶¹ Аджибей, лиман Аджибейський, на північний схід від Білгорода, на його місці при березі моря виріс осад Аджибей, Хаджибей, Качибей, сучасна Одеса

⁶² Ян Мелецький – від 1544 р воевода Подільський, пізніше маршалок великий Коронний

⁶³ лиман Дністра

Потім прийшло татарське військо і грабувало у Вінницькій волості, де був полонений пан Мишко, то були татари білгородські та очаківські, на ім'я Белек і Сінан, Бігоча, Таксари, з якими було біля 300 турків. Про те добре знає пан Мишко, бо його вели з собою. Зібравшись, погнався за ними обіч перейнявши білгородських, там був зі мною небіжчик пан Якуб Сецигньовський, Адам Гославський, Петро Цепловський, Петро Карват і Микулинський небіжчик. Один улан, родич царевий, повернув із білгородськими татарами, ватажком у яких був Белек із Очакова і Атока з Білгорода, яких підстеріг я на Чапчаклею⁶⁴ і з ласки Божої погромив їх, того улана і з Атокою живими зловив. КИМилість наказав Атаку в Кжепіцах на кіл посадити, а улан сидить у Велуні. Там теж нам дісталось дещо коней татарських і турецьких.

Наступного року прийшло кілька сотень очаківських і білгородських татар, старшими над якими були Белек мурза, Таксари, Бігоча, Ісіходжа, Дзянсейм, Тортай і грабували по Бугу і під Хмільником, а я тим часом на шляхах стеріг, коли нинішній пан Київський воєвода, який на той час був старостою у Брацлаві⁶⁵, прислав до мене зі звісткою, що татари в землях грабують. «І так прошу поспішай до мене» і просив мене прийти в Музорове⁶⁶. Там, коли ми об'єдналися з ЙМилістю, пішли ми за ними в погоню і догнали ми тих, що позаду йшли біля Чапчаклеї, з котрих ми деяких живими зловили, які нам повідомили, що ті передні люди мали їх чекати на Бережанських верховинах⁶⁷, відіслали в'язнів і мусили повернутися в державу ЙКМилості. Там переодягнувши людей, послали їх поперед себе, а самі пішли за ними. І там з ласки Божої, розгромили їх на голову, зловили 50 в'язнів, а коней нам дісталось понад 1000. Тих в'язнів, які мені досталися,

⁶⁴ права притока Бугу, недалеко від його устя до лиману Бугового

⁶⁵ Князь Семен Пронський

⁶⁶ Межирув між Баром і Брацлавом при польсько-литовському кордоні нині село Межирів Вінницької обл., Жмерівського району

⁶⁷ Бережан було то ріка з лиманом тої ж назви, яка впадала обіч устя Дніпрового лиману. Назву Бережан мав острівець, що лежав поблизу устя і тамтешній порт, який був головним портом Очакова, який лежав декілька кілометрів на схід. Бережанські верховини повинні були знаходитися десь на північний схід від Очакова, десь недалеко від нього

віддав ЙМилості, пану воєводі Белзькому. А поміж тих коней було десь півтора ста турецьких коней, на котрих турки відправили татар воювати.

На той час, коли вінничани і брацлавці оточили князя Пронського у Вінниці, я був при ньому⁶⁸. Прийшов Белек мурза, Бігоча, Ісіходжа, Тортай, ці старшими були, і пограбували Демидовці⁶⁹, а у мене забрали півтреті тисячі овець, котрих я набув у прикалабів Сороцьких⁷⁰, коли воєвода Івона почав був воювати з турками після вигнання із землі воєводи Петра⁷¹ і трьох службових моїх захопили. Послав за ними в погоню своїх службових, але вони не змогли догнати, поверталися назад і зіткнулися із Кормонакем і з Сурнакем, білгородськими татарами, які йшли із Князівства Литовського, вони їх погромили і людей КЙМилості у них відбили і в'язнів піймали. І там мого убили небіжчика Криштофа Швідра. Там теж нам дісталось кілька десятків коней, поміж котрими теж були й турецькі.

Пізніше Дзянахмат, Челей, Ісіходжа, татари білгородські зі своєю дружиною грабували у князівстві Литовському. Князь Пронський пішов їх перейняти до Нерубаю⁷² і я та мої службові стерегли на бродах під Керменчуком⁷³. Коли ми прийшли під Нерубай, то татари оминули і втікли, а інші татари попали на моїх службових, ті татар побили і живих побрали, тих в'язнів віддав ЙМилості пану воєводі Белзькому. Там теж дісталось нам кілька коней, між котрими були й турецькі.

Наступного року (1542) білгородські і добруджські татари грабували під Овручем і під Хмільник заходили. ЙМилість пан воєвода зібравшись пішов на них, був там і пан Рихціцький Андріх дворянин ЙКМилості, Моравець,

⁶⁸ На початку 1541 р. дійшло до збройного виступу вінницьких і брацлавських землян проти старости. Бунтівники після здобуття Брацлавського замку оточили князя Пронського у Вінниці. При ньому був і Претвич. «Якби я не був при князю ЙМилості писав він з Вінниці 22 березня до гетьмана Сенявського – то його давно вже схопили б і спалили б із замком. Для вирішення спору король передав Брацлавський замок Носіловському

⁶⁹ село на Брацлавщині

⁷⁰ місто Сороки у Молдавії

⁷¹ Петро Рареш, якого турки у вересні 1538 р. скинули з правління

⁷² ріка, притока Жаботина, і ліс у Київському воєводстві на південь від Чигирина

⁷³ Керменчук, Кременчук. У XVI ст. таку назву мали: 1) осад над Дніпром у Київському воєводстві, поблизу устя Псла; 2) осад над Дністром, пізніше Ямпіль, на шляху з Києва через Брацлав до м. Сороки у Молдавії; 3) урочище та неглибокий брід на Бугу поблизу впадіння в нього Мертвих Вод, на традиційному татарському шляху. Тут безсумнівно йдеться про цей брід на Бугу.

який був Хмільницьким підстаростою, Йоан Аліта, Павло Сецигньовський. А князь Пронський, не об'єднуючись із ЙМилістю, пішов зі своїми людьми за ними іншим берегом Бугу і татари зловили його сторожу і почали остерігатися, бо довідалися, що військо йде за ними по обидві сторони Бугу. Пан воєвода підстерігав їх на бродах, а коли не зміг їх вистежити, то повернувся назад, а мені наказав залишитися зі своїми службовими. Я тоді послав сторожу вниз по Бугу, повідомили мені, що татари переправляються нижче Чапчакля. Я тоді кинувся в погоню за ними із паном Яном Собеським, і з паном Іваном Алітою і з іншими службовими ЙМилості пана воєводи. Прийшов під самий замок до Очакова, татар не знайшов і послав до Очаківського воєводи запитуючи його де зараз перебувають татари, щоби повернули нам людей, щоб він те їм наказав. Він відповів: «ви самі рішайте з татарами, вони на Бережанських верховинах, а в місті їх немає, робіть із ними що хочете». Тоді я, закликавши Пана Бога на допомогу і справедливість ЙКМилості, пішов на них, там їх погромив, і багатьох їх живцем полонив дітей, жінок, заколов, потоптав, мстився за кривди ЙКМилості. І там у них коней взяв понад 500, поміж яких було близько 200 турецьких коней, так в'язні розказали, а челядь турки у них вже взяли, за що їм коней за половину давали, а іншу викупили.

Потім послав лужбових стерегти на шляхах, старшим над якими був Госліцький. І він вислідив білгородських татар, старшими у яких були Алаверди і Куртка, а йшли вони із Князівства Литовського, людей побрали на уходах, пасіки пограбували. І там їх побили і тих двох ватажків зловили. Після того погрому теж дісталось нам кілька десятків коней, поміж яких теж були і турецькі.

Потім знову татари приходили і Князівство Литовське, проти яких ходив пан Белзький воєвода із литовськими панами у погоню аж до Лебедина. Але, не наздогнавши їх, повернулися назад. А я відправив своїх службових, щоб простежити чи не вернуться деякі з татар назад у наші землі. Вони пішли і

стерегли під Кайнарами⁷⁴, а там від того загону білгородських татар, повернули дві ватаги татар, над однією старшим був Сурнак, а над другою Караджа. І там Пан Бог нам допоміг, що їх вистежили і обох побили, Сурнака на смерть убили, а Караджу живого до мене привели із іншими в'язнями, яких передав ЙМилості пану воєводі. Там також захопили кілька десятків коней, поміж котрими були і турецькі.

Наступного року після Великої ночі⁷⁵ прийшли татари на Барську дорогу, старшими над ними були Дзянахмат і Ісіходжа з Білгорода. Я послав службових стерегти шляхи, якими татари ходили у Князівство Литовське, а сам залишився у Барі. Тоді Пан Бог допоміг мені побити тих, що прийшли під Бар, де я полонив їх ватажка Аларчу та інших, котрі мене переконали, що татари повинні були іти в державу ЙМилості, а інші, очаківські із Белек мурзою уже пішли під Черкаси. Я вже третього дня вийшов і послав до своїх службових, щоби рушали за мною, а сам ішов вночі і вдень. Коли вже з'єднався із службовими, розіслав їх розвідати на шляхи, які ведуть на Київ і Черкаси. Повернулася сторожа і повідала, що простежили шлях немалий, коней 500 або й більше. Я тоді разом зі всіма пішов тим шляхом, щоб перейняти їх біля Очакова і прийшов тим шляхом під Очаків на тих татар, які пограбували стада у князя Андрія Пронського старости Черкаського і службових його погромили. Там тих татар побив і в'язнів узяв і коней їхніх і черкаських близько 500.

Там же піймав татар, які прийшли до них від білгородців, котрі готувалися іти на державу ЙМилості і прислали до них татар, щоби ішли з ними, хто має коней, прямо під Бар. Повідомили мені ті в'язні де вони збираються і куди мали йти. Я тоді вночі на те місце пішов і знайшов їх над Відовим, вище Берімбоя⁷⁶. А вони вже хотіли вранці вирушати. Там їх на голову розгромив і їх старшого Татика живого зловив та іще з десятків інших.

⁷⁴ Кайнари – брід на Бугу, пізніше і поселення вище устя Синюхи. Поблизу є річка з такою ж назвою, притока Синюхи

⁷⁵ У 1543 р. Велика Ніч випадала на 25 березня

⁷⁶ поблизу устя Дністра у моря, на північ від Білгороду

Там було багато моїх коней підстрелено і службових поранено, але замість них після того погрому взяв я близько 400 коней, між котрими мало було інших а більше турецьких бо турки чи ж всіх татар відправили за половину здобичі, так мені розповіли в'язні.

Наступного року (1544 р.) прийшли великі татари на Лойову гору⁷⁷, яких у Литві громив пан Кжчонович⁷⁸ і яких пан Белзький воєвода разом із князем Володимирським⁷⁹ ходив переймати аж під Балаклею⁸⁰. Там ми деяких задніх зловили і людей посполитих і земляків відбили. А інші вже було перейшли, за якими ЙМилість зволив мене відправити в погоню разом із сином своїм паном Миколаєм і були з нами пана Подольського воєводи службові: пан Гославський, Рох Служовський та інші. Там ми перейняли білгородських і очаківських татар, над якими старшим був султан Алей, він ішов ззаду за своїми людьми. Там Пан Бог з ласки своєї святої змилостивився, що ми їх погромили і самого разом з іншими живим зловили. Тих в'язнів віддали ЙМилості пану воєводі. Там же нам дісталось близько 100 коней. Султан Алей тоді ж мені і пану воєводі повідомив, що було кілька ватаг воїнів, готових іти в землі ЙКМилості, і які мають іти порізно.

Тоді я попросився у ЙМилості і очікував біля Брацлава тижнів два, а небіжчика Бутака з кількома десятками воїнів послав стерегти на шляхи, де Мустафа Турчин, який був у полоні у пана воєводи, йшов з татарами воювати у землі ЙКМилості. Бутак, не допускаючи його в наші землі, розгромив, а в'язнів прислав до мене під Брацлав. Ті в'язні повідомили мені, що Асан пішов зі своєю ватагою під Київ, а Кормонак з другою – під Канів. Після цього послав я службових на київські шляхи, а сам пішов стерегти на шляхи канівські. Там Бог з ласки своєї святої змилостився і за справедливістю ЙКМилості, обох тих войовників і гвалтівників держави ЙКМилості

⁷⁷ Лоїв, північніше Києва знищений татарами ще у 1515 р. Тут Претвич вперше згадує про «великих» татар, тобто кримських

⁷⁸ тут ймовірно йдеться про Яна Кжчоновича на той час був Гомельським старостою, пізніше Черкаським і Канівським

⁷⁹ Володимирський староста князь Федір Сангушко

⁸⁰ зруйнований замок Язловецьких при впадінні р. Сухой до Чапчаклея, недалеко від його впадіння до Бугу)

погромив. Карманака служебники на смерть забили, а я Асана живого зловив, там же взяв більше двадцяти в'язнів, декого з них віддав ЙМилості пану воєводі, а Асана з іншими сам віддав у Пйотркові ЙКМилості, якого ЙКМилість звелів стратити. І там дісталася нам понад 200 коней, серед яких більше половини було турецьких, яких давали за половину здобичі, так повідали полонені.

Того ж року під осінь прийшли татари на ім'я Байзейт і Тортай на дорогу, яка веде з Бару у Волощину, пограбували купців і кількох пасічників і моїх двох стрільців. Я послав за ними в погоню Бернашовського з іншими службовими, але їх не догнали, бо їх Сербін зрадив. Йдучи назад зіткнулися з іншою ватагою, яка йшла із Князівства Литовського, старшими над якими були Челей і Бігоча. Там їх погромили і живих в'язнів зловили, а людей ЙКМилості у них відбили, і коней кільканадцять дістали, поміж яких були і турецькі.

Потім прийшли на Барську дорогу татари на ім'я Ісіходжа із своїм загоном і Домабашин, Фергат, Кігея і пограбували черемисів, які поверталися із ловів до дому, кількох убили на смерть, а дев'ятьох живими зловили і інших людей по пасіках. Послав за ними своїх службових у погоню і наказав наздоганяти їх аж поки не догонять, хіба що у воді потопляться. І так гналися за ними аж до Скелі⁸¹ вони прийшли до берега, а татари, черемиси з турками у воду, бо турки, які давали тим татарам своїх коней за половину, виїхали їм на зустріч. І там ті татари і турки почали битися з моїми службовими, там же моїх службових убили, кількох коней підстрелили. Татар і турків теж було убито, не знаю скільки.

Через два роки (1546 р)⁸² прийшов Сінанага очаківський мурза і старші білгородських татар Челей, Мормол, Нечай. Прийшовши під Бар, розділилися на двох: одні пішли на Барську дорогу, а другі під Вінницю шукати стрільців. І знайшли черемисів, вбили Семена і Палтача, інших

⁸¹ брід на Бугу, пізніше і поселення, дещо нижче Кайнарського броду

⁸² у цьому році татари проявили велику активність, прагнули відплатити за спалення попереднього року Очакова литовськими козаками

людей полонили. Я послав за ними в погоню чоловік 120 з Госліцьким, щоби гналися за ними допоки не догонять. Догнали їх вище Беримбою, а другі були вже дійшли до Білгорода, там їх з ласки Божої побили і живих взяли 20 і взяли у них близько 250 коней, з-поміж яких турецьких було близько 100.

Того року, коли Ймилість пан воєвода мав ту справу, що неприятель ЙКМилості хотів вторгнутися у землі ЙКмилості, то доручив нам з князем Корецьким і деякими ротмістрами Князівства Литовського вийти за Брацлав і певний час стерегти неприятеля ЙКМилості. А коли не дочекався, то з поля повернувся, а мене залишив із своїм сином Миколаєм. І достерегли ми білгородських татар, які вийшли Кучманським шляхом у землі ЙКМилості, старшими над якими були Ісіходжа і Кучук. Пан Бог зволив допомогти нам їх розгромити і Кучука зловити. Там же дістали ми кільканадцять коней, поміж якими декілька було турецьких, що їм давали за половину здобичі, як завжди.

Потім якогось року⁸³ відправив рибалок на Буг і сам пішов їх стерегти, бо року такого не було, щоби рибалок десь не пограбували й не забрали.

І ото ж пограбували Брацлавських рибалок на Синій Воді⁸⁴; повідомили мені про це ті, кому вдалося утікати. Я пішов за ними в погоню під Інгул⁸⁵, там їх погромив, деяких живими полонив, тих в'язнів відіслав до ЙКМилості іще з поля⁸⁶. Пішовши тоді у поле, залишив кілька десятків службових стерегти на Кучманському шляху, а старшими над ними були Бернашовський з Козаком і тиждень потому вони вистежили білгородських татар, старшими у яких були Ісіходжа і Тортай, з ними був і Сінанчиков Кігея, які йшли прямо на Бар. Наші пішли за ними і відігнали їх від Бару на 4 милі, там їх побили а деяких живими зловили, і коней там взяли кілька десятків, поміж якими турецьких було близько 20.

⁸³ 1548 наступає два роки дуже пожвавленої діяльності польських і литовських ротмістрів. Турецька сторона пояснювала це відсутністю султана в Константинополі, який вирушив на перську війну. Ця діяльність знайшла яскраве відображення в турецьких джерелах

⁸⁴ Синя Вода, Синюха – ліва притока Бугу на Східній Брацлавщині Була ще й Снивода, також ліва притока Бугу не пограниччі Поділля польського і брацлавського

⁸⁵ річка, що впадає до Бузького лиману, на північний схід від Очакова

⁸⁶ Претвич і Вишневецький двічі у цьому і наступному році прислали татар до Кракова

А тим часом рибалки, мене не дочекавшись, бо ходив у погоню за тими татарами, пішли до дому. А там їх перейняв Челей, Монаш, Мормол і Нечай, побили їх і старшого з них на ім'я Богдан, зловили. Деякі з рушниць відстрілювалися і послали до мене на Саврань⁸⁷, повідомили мені про теє. Я відправив 80 службових, старшими над якими були Госліцький і Бадовський. Вони гналися за ними аж до Теліголи⁸⁸, а турки тим часом вийшли в поле і зустрівши тих татар, затримали їх при собі. Мої воїни, нічого не відаючи про турків, зіткнулися з татарами і з турками, бо турки раніше прийшли, їм не можна було битись. Тоді з обох сторін побитих було немало, і татар і турків і моїх теж не мало, там також кілька десятків коней нам дісталось і турецьких і татарських.

Потому минув рік⁸⁹. Після жнив прийшли очаківські і білгородські татари, старшими над якими були Сіман мурза, Ісіходжа, Бігоча, Таксари, під Брацлав і захопили людей біля міста. У князя Корецького, старости брацлавського, захопили 12 службових, засаду на них учинивши, а сам князь сховався у місто. Князь Корецький про той великий жаль і шкоду ЙКМилості написав до мене жалісливо і з плачем, прохаючи, щоби пішов із ним за тими татарами і допоміг йому помститися за ті кривди і шкоди ЙКМилості. Він написав і до ЙМилостей панів воєводичів Белзьких до пана Яроша і до пана Миколая, які порозумівшись зі мною, пішли спільно зі мною до князя Корецького і ротмістра Князівства Литовського Сіхманчера і поручника Кармінського. Об'єднавшись, пішли спільно за тими татарами їх шляхом аж під Очаків. Там їх знайшли і з Божою допомогою на голову їх розгромили, живими взяли понад 50 в'язнів. А що там взяли турецького, то їм усе повернули, про що турки дали квитанцію князю Корецькому, як генералові. Після того погрому, ми взяли й коней десь півтори сотні, а може й більше, поміж яких було кілька десятків турецьких, що їх давали татарам за половину

⁸⁷ права притока Бугу у південній Брацлавщині на межі заселених земель

⁸⁸ річка і лиман на захід від лиману Бережани, у XVI ст. багатий на рибу

⁸⁹ 1549. Польські джерела у цьому році згадують лише один напад кримських татар, натомість турецькі рясніють повідомленнями про напади польських і литовських ротмістрів, особливо на околиці Очакова і Білгорода

здобичі, турки записали усіх тих коней у завдані їм шкоди і тих, що загинули під татарами, яких давали їм, щоб іти воювати у землі ЙКМилості.

Того року, коли великі татари грабували на Волині, тоді теж робив, скільки моїх сил вистачало, спільно з тими знатними панами, людьми рицарськими, які до мене прибували, як то пан Ян Гербурт підкоморій Кам'янецький, і пан Миколай воєводич Белзький, свідченням чого для ЙКМилості були ті в'язні, яких ми присилали, і так їх зустрічали і не було причин щоб розпускати свої загони, не зробивши того, що повинні були, вигнати їх із землі ЙКМилості.

(Претвич закінчує свій опис оповіданням про напад у 1549 р. кримських татар на Волинь. Турецькі джерела іще згадують про його присутність поблизу Білгорода між 30.XII.1549 і 19.I.1550 р.).

Лист польського короля Зигмунта до Київського воєводи князя Костянтина Острозького про татарські справи, про сувору заборону козакам українських міст ходити в поле проти татар за здобиччю.

переклад здійснено за: Акты, относящиеся к истории южной и Западной России. – Т. 1. 1361-1598. – Спб. 1863. – С. 152-153.

Зигмунт etc. etc.

Воєводі Київському, маршалку землі Волинської, старості Володимирському князю Костянтину Костянтиновичу Острозькому. Раніше писали і посилали до Білгородського санджака про те, що минулого року його Білгородські козаки прийшли на наш замок Білу Церкву, службових твоєї милості і підданих Наших тамтешніх побрали у полон і чимало шкоди натворили. Про те Білгородський санджак та той лист Наш відписав до Нас, що ті козаки його ходили таємно, крадькома, без його відома й іще раніше до того, як той Наш лист про тих козаків, що посміли таке учинити, до нього дійшов. Він наказав про те розслідувати, обіцяв старанно вивідати щодо того нападу, і твоїх службових і підданих Наших, яких побрали в полон під Білою Церквою, відшукати і відпустити до Нашої держави. Одночасно писав до

Нас, що із наших замків – Києва, Білої Церкви, Брацлава, Вінниці, Черкас і Канева великі шкоди діються підданим цесаря Турецького. Через це Ми повеліли написати листи до старост замків наших українних, наказуючи їм під ласкою нашою і під загрозою втратити свої уряди, щоби вони службовим своїм і козакам замків наших, староств наказали шкоди підданим цесаря Турецького і улусам царя Перекопського не чинити; і щоби із боку нашої держави не було дано причини, щоби наказали своїм слугам і козакам ходити в поле, підстерігати татар, не дозволяли. І про те твоїй милості особливо наказуємо, щоби твоя милість, як Рада наша, зі свого місця і віри своєї пильно того достерігала, щоби ніхто для чинення шкоди у поле службових своїх і козаків посилати не смів та й своїх службових і козаків з Києва і з Білої Церкви також у поле стерегти татар не посилав би, щоби підданим його милості цесаря Турецького і улусам царя Перекопського шкоди чинити приводу не мали, щоби через те присяга і перемир'я укладені з його Милістю цесарем Турецьким і з царем Перекопським не порушувалися. А коли б неприятельські люди підійшли би до кордонів нашої держави і вчинили б якусь шкоду, то за такими нехай би йшли в погоню і давали порятунок і оборону з Божою допомогою нашим підданим. А з інших причин, щоби твоя милість не велів своїм службовим і козакам у поле ходити, бо за цим нашим повелінням, якщо хтось пошле в поле і з того станеться шкода цесарським і царським підданим, накажемо йому самому ті збитки винагородити, а винуватців самому розшукувати, бо через це велика шкода нашій державі завдається, бо неприятель приходить і над нашими підданими мститься. Тому надумали ми це угамувати і грізно застерегти, оскільки твоїй милості належить за тим пильнувати і маємо на те надію, що заспокоюючи той край, пильно стежитимеш, щоби той хто шукатиме пожитку в нападах, не зможе заховатися.

Писано у Вільно, літа Божого народження 1560, місяця ноября 14 дня.

У заголовку листа написано: Лист, писаний до воєводи Київського etc. князя Костянтина Острозького, аби пильно стеріг, щоби ніхто слуг і козаків своїх у поле стерегти татар не посилав.

В кінці приписка: Такими ж словами написані листи до старости Брацлавського і Черкаського.

Після того вписаний акт такого ж змісту і від того ж числа: Лист писаний до старости і від того ж числа: Лист писаний до старости Луцького, Брацлавського і Вінницького князя Богуша Корецького, щоби теж стеріг, щоб ніхто слуг і козаків не посилав шкоду чинити підданам цесаря Турецького і царя Перекопського. А в кінці знову приписка: Такими ж словами писано лист до старости Черкаського.